

فصل‌نامه بین‌المللی علمی - تخصصی مطالعات زبان فارسی (شفاى دل سابق)

سال ششم، شماره سیزدهم، بهار ۱۴۰۲ (۱-۱۴)

مقاله پژوهشی

Doi: 10.22034/JMZF.2023.388665.1143

DOR: 20.1001.1.26453894.1402.6.13.4.9

تحلیل روان‌شناختی رمان آتش، بدون دود بر اساس نظریات انسان‌گرا

(آبراهام مزلو، ویکتور فرانکل)

زینب برزگر

ماهر، خدابخش اسداللهی^۲

چکیده

پژوهش حاضر، رمان هفت جلدی «آتش بدون دود» از نادر ابراهیمی را بر اساس دو نظریه مهم در روان‌شناسی انسان‌گرا (مزلو، فرانکل) تحلیل کرده است. هدف از انجام دادن این پژوهش، بررسی میزان تطبیق نظام فکری انسان‌گرایی با رمان آتش بدون دود است. به این منظور، نخست محتوای رمان بر اساس هرم نیازهای اولیه مزلو، طبقه‌بندی و مشخص شد. ابراهیمی در جلد نخست، بیشترین تمرکز را بر نیازهای زیستی داشته است؛ حال آنکه در جلد‌های بعدی، نیاز به امنیت، عزت نفس و خودشکوفایی بیشترین بسامد را دارند. سپس در بخش دوم پژوهش، انواع معناجویی و پذیرش رنج در رمان «آتش بدون دود» مبتنی با نظریه لوگوتراپی ویکتور فرانکل تحلیل روان‌شناختی شده است. نتیجه آن که می‌توان رمان «آتش بدون دود» را به‌عنوان اثری منطبق با مؤلفه‌های روان‌شناسی انسان‌گرا معرفی کرد؛ همچنین پژوهش حاضر ثابت می‌کند نظریه انسان‌گرایی در روان‌شناسی می‌تواند ابزار فکری لازم برای خلق متون اجتماعی - سیاسی را در اختیار بگذارد.

واژگان کلیدی: آتش بدون دود، روان‌شناسی انسان‌گرا، مزلو، فرانکل.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

solibarzegar@gmail.com

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)

Kh.asadollahi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸

۱. مقدمه

آتش بدون دود، عنوان رمانی سیاسی - اجتماعی از نادر ابراهیمی است. این رمان در هفت جلد و بالغ بر ۲۲۰۰ صفحه است که نخستین بار در سال ۱۳۵۲ چاپ شده است. این رمان در واقع رمانی رئالیستی و منطبق با وقایع اجتماعی سال‌های تألیف کتاب است (ر.ک. ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۳). موضوع غالب در جلدهای رمان به این صورت است: **جلد اول**: دو قوم گوکلان و یموت دچار اختلاف‌های قبیله‌ای هستند، به‌ویژه با ازدواج سولماز و گالان اوجا، دشمنی‌ها شدیدتر می‌شود. در پایان، مخاطب شاهد کشته شدن سولماز و گالان اوجا در اثر همین کشمکش‌ها است. **جلد دوم**: بیماری مرموزی در اینچه برون، کشته‌های فراوان می‌گیرد، مردم برای رهایی از بیماری، به درخت مقدس پناه می‌برند؛ اما درخت، قدرت شفا دادن ندارد و بیماری اوج می‌گیرد. **جلد سوم**: با چاره‌گری‌های دکتر آلنی (قهرمان اصلی رمان) مردم به دانش پزشکی اعتماد می‌کنند و بیماری ریشه‌کن می‌شود. **جلد چهارم**: آلنی در قبیله علاوه بر طبابت، زمینه فعالیت‌های سیاسی را فراهم آورده است. همسرش مارال اولین مامای زن در قبیله است و در کنار همسر، در امور سیاسی، مشارکت می‌کند. **جلد پنجم**: مارال و آلنی برای تحصیلات تکمیلی پزشکی، راهی پایتخت می‌شوند. آن دو علاوه بر تحصیل و طبابت، فعالیت‌های سیاسی علیه حکومت را با دامنه بیشتری ادامه می‌دهند. **جلد ششم**: مزاحمت‌های حکومت مرکزی و مأموران ساواک در ترکمن صحرا تشدید شده است. مارال و آلنی در جریان همین مبارزات، دستگیر و به زندان منتقل می‌شود. **جلد هفتم**: پایان این رمان، با محاکمه و اعدام مارال و آلنی همراه است. صحنه پایانی رمان، تیراندازی مأموران ساواک به سمت مارال در خیابان و کشته شدن وی است.

تحلیل روان‌شناختی رمان، ابزار لازم برای کشف جنبه‌های فکری و روانی حاکم بر لایه‌های متن را در اختیار منتقد ادبی قرار می‌دهد و تحلیل کنش‌های رفتاری موجود در رمان را ممکن می‌سازد؛ به‌گونه‌ای که «بهترین تفاسیر در باب آثار پیشرو

ادبی، جنبه روان‌شناسانه دارند» (شمیسا، ۱۳۸۵: ۲۵۱). از سویی دیگر، بررسی شخصیت و رفتار آدمی همواره از دغدغه‌های همیشگی نظریه‌پردازان در دانش روان‌شناسی بوده است.

طبق فرضیه مکتب زیگموند فروید (۱۸۵۶-۱۹۳۹)، پدر روان‌شناسی نوین و آغازگر مکتب تحلیل روانی، رفتار آدمی شدیداً تحت تأثیر نیروهای ناخودآگاه هدایت می‌شود؛ بنابراین سهم اراده و اختیار در این دیدگاه، بسیار اندک است. شخصیت انسان در جبر وراثت و محیط قرار دارد و همین عوامل محیطی هستند که رفتار آدمی را شکل می‌دهند. رویا و ضمیر ناهوشیار، عقده‌های جنسی و مکانیزم‌های دفاعی از مهم‌ترین مباحث مکتب روان‌کاوی فروید محسوب می‌شوند (رک: نورددبی و هال، ۱۳۷۷: ۸۲-۶۹). علاوه بر شیوه روان‌کاونه فروید، مکتب رفتارگرایی نیز سهم ناچیزی برای اراده و آگاهی فرد قایل بود. فرضیات رفتارگرایان حاکی از آن بود که می‌توان رفتار انسان را در آزمایشگاه و طبق قوانین علی و معلولی شکل داد. آن‌ها به تأثیر قاطع محیط بر رفتار انسان اصرار داشتند و معتقد بودند که رفتار آدمی تحت تأثیر نظام تنبیه و تشویق محیطی است (رک: سلیگمن، ۱۳۸۶: ۱۵۹).

در واکنش نسبت به این دو جریان فکری، انسان‌گرایی یا نیروی سوم در روان‌شناسی را آبراهام مزلو (۱۹۷۰-۱۹۰۸) مطرح کرد (مدی، ۱۹۹۶: ۹۵). این نظام فکری «به استعداد بالقوه آدمی برای کمال عمیقاً توجه داشت» (شولتز، ۱۳۶۹: ۸۹). انسان‌گرایان از تأثیر بی‌قید و شرط محیط و وراثت سر باز می‌زدند و بر ضمیر هوشیار و آگاهی فرد تأکید داشتند (برونو، ۱۳۷۰: ۱۵۸)؛ به عبارت دیگر مکتب انسان‌گرایی «چون پادزهر خوش قدمی در برابر خوی مکانیستی رفتارگرایی و خوی تیرگی و نومیدی آور روان‌کاوی» (شولتز، ۱۳۶۹: ۸۸) پا به عرصه دانش نهاد.

آبراهام مزلو و ویکتور فرانکل از شخصیت‌های شناخته‌شده روان‌شناسی انسان‌گرا هستند. مزلو به دسته‌بندی نیازهای اولیه انسان معتقد بود. بنابر دیدگاه وی، ارضای نیازهای انسان در هر مرحله، ضامن تأمین نیازهای مرحله بعد است که در نهایت به خودشکوفایی انسان منتهی می‌شود. خودشکوفایی از نظر مزلو به معنای بهره‌مندی

کامل انسان از تمام نیازهای ذاتی است (Maslow, 1968:3). بنابراین اعتقاد وی، برای دستیابی به شناخت جامع از حیات انسان، نخست لازم است آمال و آرزوهای وی شناخته شود (شاملو، ۱۳۸۸: ۱۳۹).

ویکتور فرانکل، روان‌شناس انسان‌گرای دیگری که روش درمانی لوگوتراپی را ابداع کرده است، «در این روش درمانی، بیمار به سوی معنا و هدف زندگی‌اش هدایت می‌شود، در نتیجه آگاه کردن او از معنا و هدف زندگی، به وی توانایی غلبه بر مشکلات عصبی را می‌دهد» (فرانکل، ۱۳۹۹: ۱۲۰). فرانکل معتقد بود آنچه به انسان توان تحمل رنج را می‌دهد، وجود آرمان و ارزش در زندگی اوست. طبق نظریه لوگوتراپی، انجام دادن کار سودمند، تجربه چیزی یا مواجهه با دیگری می‌تواند به کشف معنا (رک: همان: ۱۳۲). بر اساس این دیدگاه، آدمی پیوسته با کسی خارج از خویش مرتبط است. وی علاقه‌مند به زندگی انسان‌های اطراف است و به این ترتیب معناهای مختلف زندگی خود را محقق می‌سازد (فرانکل، ۱۳۹۱: ۱۶۰).

۱-۱. بیان مسئله و سؤالات تحقیق

بررسی روان‌شناختی کنش‌های رفتاری شخصیت‌های رمان و تحلیل تفکر حاکم بر متن، از مباحث مهم در نقد یک متن است که می‌تواند به آرایه تحلیلی جامع از یک اثر بیانجامد؛ از این رو پژوهش حاضر در صدد پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- رمان آتش بدون دود تا چه میزان با دیدگاه روان‌شناسی انسان‌گرا تطبیق دارد؟
- مؤلفه‌های روان‌شناسی انسان‌گرا، در گفتمان موجود در رمان، دارای چه بسامدی است؟

- چه ارتباطی میان مضامین سیاسی - اجتماعی در رمان آتش بدون دود و نظام فکری انسان‌گرایی وجود دارد؟

۱-۲. اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این پژوهش تشخیص میزان تطبیق مؤلفه‌های انسان‌گرایی با رمان آتش بدون دود است. برای کشف لایه‌های روانی و فکری حاکم بر رمان آتش بدون دود، نقد روان‌شناختی این اثر امری ضروری است.

۱-۳. پیشینه تحقیق

بررسی رمان‌های معاصر از منظر مکاتب روان‌شناسی، امری متداول و پذیرفته‌شده در نقد ادبی است که پژوهش‌های متعددی از آن در دسترس است. در اینجا به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود:

- «نقد و تحلیل روان‌شناختی رمان پاییز در قطار» (۱۳۹۷) از محمد امیر مشهدی. در این اثر نویسنده ترس‌ها، هیجان‌ها و سنخ‌های روانی موجود در رمان را تحلیل و بررسی کرده است.

- «بررسی کتاب کیمیاگر بر اساس نظریه خودشکوفایی مزلو» (۱۴۰۱) از سمیه غلامی. نویسنده در این مقاله مسیر خودشکوفایی را با نگاه روان‌شناختی بررسی کرده است.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده تا کنون پژوهشی در موضوع مقاله حاضر انجام نشده است؛ بر این اساس این پژوهش جدید است. به برخی از پژوهش‌های انجام‌شده در رابطه با این رمان اشاره می‌شود:

- نقد و تحلیل ساختار و عناصر داستانی رمان آتش بدون دود (۱۳۹۰)، عنوان مقاله‌ای است از مهیار علوی مقدم که در آن تلاش شده است، عناصر داستانی چون پیرنگ، زاویه دید و... بازشناسی شود.

- بررسی چگونگی تاریخ‌سازی نادر ابراهیمی در رمان آتش بدون دود بر اساس الگوی سه سطحی فرکلاف (۱۳۹۸)، از افسانه میری که نویسنده سعی دارد بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی از جانب‌داری‌های ایدئولوژیک نادر ابراهیمی رمزگشایی کند.

۲. بحث و یافته‌های تحقیق

۲-۱. طبقه‌بندی محتوای رمان آتش بدون دود بر اساس هرم نیازهای اولیه

آبراهام مزلو

۲-۱-۱. هرم اول: امور زیستی، غذا، آب، استراحت

ابتدایی‌ترین نیازهای انسان، نیاز به تأمین خوراک، مسکن و سلامتی و در حالت کلی، نیازهایی است که به حفظ بقای فرد مربوط می‌شوند. در هرم پیشنهادی مزلو، نیازهای زیستی و انگیزه‌های فیزیولوژیک در اولین مرتبه قرار دارند؛ به این معنا که این دسته از نیازها بیشترین تأثیر را بر ارگانیزم فرد دارند و شکل‌گیری سایر نیازها، در گرو تأمین نیازهای این بخش از هرم است (مزلو، ۱۳۷۲: ۷۰-۷۴). در جلد نخست رمان بیشتر تمرکز بر نیازهای اولیه زیستی طبق تقسیم‌بندی مزلو است. مسائلی مانند تأمین آب و نان، از موضوعات مورد تأکید نویسنده در این جلد است: «ناهارمان دادند، چای‌مان دادند، آب شیرین‌مان دادند و یک سفره نان داغ هم همراهمان کردند» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۲۰۱/۱).

در ابتدای رمان، نویسنده دلیل اصلی اختلاف میان دو قوم بزرگ ترکمن، یموت و گوکلان را نزاع بر سر آب می‌داند: «افسانه می‌گوید: یموت و گوکلان، بدین گونه دشمنی از آب آغاز کردند - که من الماء کل شی حی» (همان: ۱۳).

۲-۱-۲. هرم دوم: امنیت، جسم، شغل، منابع، دارایی

پس از تأمین نیازهای زیستی طبق تقسیم‌بندی مزلو، نیازهای جدیدی در وجود آدمی سر برمی‌آورد. احساس امنیت از مهم‌ترین این نیازها است. از نظر مزلو «امنیت، ثبات، اتکا، حمایت، رهایی از ترس و اضطراب و آشفتگی، نیاز به نظم و قانون است» (مزلو، ۱۳۶۶: ۱۴۲).

یکی از حوادث محوری در رمان آتش بدون دود، جنگ‌های پیوسته‌ای است که امنیت جانی و روانی انسان‌ها را تهدید می‌کند. جنگ‌هایی که در دو جلد نخست در اثر اختلافات درون قبیله‌ای رخ می‌دهد؛ اما در جلدهای بعدی علیه ظلم و ستم

حکومت مرکزی به وجود می‌آیند: «کینه‌هایمان را مثل تنگ‌های خوب قدیمی، نگه می‌داریم؛ اما هدف را عوض می‌کنیم. دشمن ترکمن، حکومت ستمگران است - فقط» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۴۱۸/۳).

بیماری‌ها و تهدیدهای روانی و جسمی نیز در این طبقه از هرم نیازهای اولیه مزلو جای دارد. بر همین اساس، آدمی امور آشنا را به ناآشنا و مسائل شناخته را به ناشناخته ترجیح می‌دهد (ر.ک: مزلو، ۱۳۶۶: ۱۴۲). در جلد دوم از رمان آتش بدون دود، نیاز آدمی به سلامتی مورد توجه نویسنده است. بیماری مرموز و ناشناخته‌ای در میان قبیله شیوع پیدا می‌کند و جان بسیاری از کودکان را می‌گیرد: «مرگ، جلوی هر چادری که می‌رسید، دهانهٔ اسبش را می‌کشید و نعره سر می‌داد: در این چادر، بچه‌ای نیست؟ من گرسنه هستم» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۴۹/۲).

۲-۱-۳. هرم سوم: عشق، وابستگی، خانواده

آدمی در مسیر زندگی، ناگزیر از وجود عاطفه، احساس و تجربهٔ عشق است و اساساً روابط عاطفی بستر رهایی انسان از تنش‌های روحی را فراهم می‌آورد. مزلو در این مورد معتقد است که آدمی پس از تأمین امنیت، به برقراری روابط محبت‌آمیز با دیگران می‌اندیشد (ر.ک: مزلو، ۱۳۶۶: ۵۰).

عشق از پرتکرارترین مضامین در رمان ابراهیمی است. روابط عاشقانه بیرون از فضای خانواده، در ذهن و زبان نویسنده جایگاهی ندارد. او در این رمان عشق درون‌خانواده‌ای را به تصویر می‌کشد: «واقعاً چقدر خوب است که وقتی مردی خل است، زن او هم درست به اندازهٔ او خل باشد» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۰۴/۵)؛ «تو به دنیا فخر خواهی فروخت، سولماز به تو» (همان: ۴۱/۱).

۲-۱-۴. هرم چهارم: عزت نفس، اعتماد به نفس، احترام به خود و دیگران

عزت نفس خواسته‌ای است که بر پایهٔ تعامل فرد با محیط جمعی پایه‌ریزی شده است و احترام به خود و دیگران را شامل می‌شود. عزت نفس را می‌توان عامل تمرکز فرد بر هستی خود و باعث ایجاد قدرت، کنترل و دستیابی به موفقیت تعریف کرد

(Haper, 2016: 80-91). مزلو در این بخش از هرم، نیاز به احترام، مقام و اعتبار اجتماعی را مطرح می‌کند (ر.ک: مزلو، ۱۳۶۶: ۱۵۴). به اعتقاد وی، آدمی نیاز دارد به محبوبیت جمعی دست یابد؛ از این رو به مواردی چون خوش‌نامی، و عموماً احترامی اشاره می‌کند که منبع بیرونی داشته باشد (شولتس، ۱۳۶۹: ۱۱۹-۱۱۸). حضور پُرتکرار درون مایه عزت نفس در این رمان، نشانگر میزان تأکید و اهمیت این نیاز بین فردی، در ذهن و زبان نویسنده است: «پدرم هنوز ایستاده بود. کوه که زمین نمی‌خورد» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۲۲/۲)؛ «زمانه ذلیل را ذلیل‌تر می‌کند، افتاده را افتاده‌تر، باید سوار بود و محکم» (همان: ۵۸/۴).

۲-۱-۵. هرم پنجم: خلاقیت، اخلاق، خود شکوفایی

بر اساس هرم مزلو، آدمی سرانجام پس از تأمین مرحله‌ای نیازها، تمام استعدادهای ذاتی خود را محقق می‌سازد (ر.ک: شولتس، ۱۳۶۹: ۱۱۹). مشخص است نیازهای انسان در قاعده هرم، عموماً مربوط به حفظ بقای جسمانی می‌شود حال آن‌که در مراتب بالاتر، تکامل شخصیت و به اصطلاح خودشکوفایی مدنظر است (ر.ک: مزلو، ۱۳۷۲: ۷۵-۷۶).

در فصل‌های پایانی نمونه‌های گسترده‌ای از خودشکوفایی به چشم می‌خورد. در واقع رمان، روندی پویا را طی می‌کند، مخاطب در خلال تأمین نیازهای اولیه، سرانجام با ابعاد مختلف خودشکوفایی شخصیت مرتبط می‌شود: «ما مردم هرگز خسته نمی‌شویم. نه از کار، نه از مبارزه، نه از امید، نه از داشتن ایمان و اعتقاد» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۰/۷).

از ویژگی‌های دیگر شخصیت خودشکوفای، تعهدات اخلاقی است. افرادی که دارای شخصیت خودشکوفای هستند، خطوط قرمزی دارند که عدول از آن را هرگز مجاز نمی‌دانند (ر.ک: مزلو، ۱۳۷۲: ۲۳۴). نکته‌ای که مورد توجه ابراهیمی نیز بوده است: - «احتیاط کن! من هر شب، یک ته استکان ودکا می‌خورم و تو شنیده‌ام سخت اخلاقی و متعصبی آلی.»

- پس هرگز پایت را به حزب ما نگذار!» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۵۵/۷).

۲-۲. «معنا» در رمان آتش بدون دود

۲-۲-۱. رنج باعث اتحاد می‌شود

یکی از راه‌های کشف معنا در زندگی از منظر فرانکل، انجام دادن کار سودمند در جریان زندگی است. کاری که انسان را از پوچی می‌رهاند و به حیات وی معنا می‌بخشد. بنابر اعتقاد وی، درک و دریافت معنا، به انسان کمک می‌کند تا آسوده‌تر در خدمت دوستانش باشد (ر.ک: فرانکل، ۱۳۹۹: ۷۱).

مشقت حاصل از جامعه خفقان‌آوری که ابراهیمی در «آتش بدون دود» تصویر می‌کند، نتیجه مهمی برای شخصیت‌های رمان به همراه دارد. آن‌ها به تجربه دریافته‌اند که اتحاد تنها راه نجات‌بخش است: «هر دو برای تمام صحرا کار کنیم و کاری کنیم که همه قبایل ترکمن یکی بشوند و به یک سو حرکت کنند» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۳۷/۲).

۲-۲-۲. رنج، عشق می‌آفریند

بر اساس دیدگاه فرانکل، معشوق، انسانی فعال و تأثیرگذار و معناآفرین است. «به وسیله این عشق، معشوق قادر است به عاشق توانایی شناخت کامل خودش را بدهد و به او بفهماند که چگونه انسانی می‌تواند باشد» (فرانکل، ۱۳۹۹: ۱۳۲-۱۳۳).

معشوق در رمان «آتش بدون دود» بر حسب موقعیت‌های مختلف، قدرت تصمیم‌گیری و تأثیرگذاری دارد؛ همچنین به عاشق یاری می‌رساند تا ضمن کشف خویشتن، بتواند در مسیر تکامل حرکت کند: «اگر عاشق راستین منی، در خدمت همان آرمانی باش که تو را عاشق شدن آموخته. غزل دیگری از دیوان بزرگ عشق» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۶۹/۳)؛ «گلان رخ به جانب سولماز گرداند و او را با نگاه به یاری طلبید» (همان: ۷۰/۱).

۲-۲-۳. رنج، به انسان قدرت می‌بخشد

آدمی ممکن است هنگام رویارویی با رنج و مشقت‌های زندگی، دچار اضطراب و تنش‌های روحی شود؛ اما بنا بر اعتقاد فرانکل «در مواجهه با موقعیت‌های دشوار یا حتی در مقابله با سرنوشتی که قدرت تغییر آن را نداریم هم می‌توان در زندگی معنا پیدا کرد» (فرانکل، ۱۳۹۹: ۱۳۳).

قدرت، امید و خستگی‌ناپذیری از معناهای قابل دریافت از کنش قهرمان‌های ملی در رمان آتش بدون دود در برابر رنج‌های بی‌شماری است که قرین زندگی شخصیت‌های رمان شده است. معنای قدرت در این رمان، وجه دیگری هم دارد و آن هم‌رنگ نشدن با جامعه‌ای است که خود باعث مصیبت‌های فراوان است. قهرمان‌های رمان، گرچه در میان انسان‌های افسرده و ستمکار زندگی می‌کنند، تمایز شخصیتی خود را با آن‌ها حفظ کرده‌اند: «بازنده یک بازی کوچک، می‌تواند برنده در یک میدان بزرگ باشد» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷۱/۱)؛ «بر نمی‌گردید، تاب هم نمی‌آوردید، بی‌تاب می‌مانید تا نفوذ کنید و ضربه‌تان را بزنید» (همان: ۱۳۳/۴).

۲-۲-۴. فرزندانِ قوی حاصل رنج والدین هستند

نکته مهم در روش درمانی فرانکل، این است که معنای زندگی را معطوف به آینده می‌داند؛ به عبارت دیگر لوگوتراپی در پی «توجه به معنایی در زندگی فرد است که باید باقی عمر خود را صرف شکوفایی آن کند» (فرانکل، ۱۳۹۹: ۱۲۰). بر همین مبنا، آینده فرد، تحت تأثیر معنایی است که او در پی پذیرش رنج، به آن رسیده است و در جریان زندگی خود، به آن تکیه می‌کند.

تربیت فرزندانِ قوی، به‌عنوان عناصر سازنده آینده، معنایی مهم در برخورد با رنج‌های اجتماعی در رمان آتش بدون دود محسوب می‌شود. قهرمانان در این رمان، رنج را به جان می‌خرند تا کودکان زیر بار ظلم زندگی نکنند. این رمان، با تمام مشقت مسیر، آینده را از آن فرزندان می‌داند که به منزله «منبع حرارت» هستند: «ما روح‌مان را، عشق‌مان را، شور و ایمان‌مان را همه امیدها و آرزوهایمان را اینجا، در

جیب‌های کوچک بچه‌های ترکمن، به امانت می‌گذاریم و می‌رویم. گهگاه به آن‌ها یادآوری کنید که در زمستان طولانی صحرا، دست‌هایشان را در جیب‌هایشان کنند و ما را لمس کنند» (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۲۳۷/۴)؛ «بر ایمان‌مان، بر کارمان، بر شورمان، بر نفرت‌مان بیفزاییم - هر لحظه بیش تا دم مرگ اگر نه به خاطر خودمان، به خاطر بچه‌هامان که در ابتدای راهند» (همان: ۲۹۸/۵).

۳. نتیجه‌گیری

نتیجه پژوهش نشان می‌دهد اصالت بخشیدن به انسان و اراده آزاد از شاخصه‌های فکری در روان‌شناسی انسان‌گرا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد توجه ابراهیمی در پرداخت رمان است. مطابق با دیدگاه انسان‌گرایی در رمان «آتش بدون دود» آدمی مقهور جبر محیطی و نفوذ وراثت نیست؛ بلکه سازنده و تعیین‌کننده سرنوشت خویش است و قادر است شخصیت خود را بر پایه ضمیر خودآگاه و هوشیار بنا کند.

در پی بررسی رمان، بر اساس هرم آبراهام مزلو این نتیجه حاصل شد که مطابق با هرم اول مزلو، جلد نخست از رمان، بیشترین تمرکز را بر نیازهای زیستی دارد؛ جلد دوم مطابق با هرم دوم، به نیاز ایمنی پرداخته است؛ و جلد‌های بعدی، بیشترین تمرکز را بر عشق، فعل و انفعالات اجتماعی و خودشکوفایی دارند که از این منظر سلسله‌مراتب نیازهای آدمی در رمان آتش بدون دود، تطبیق کامل با تقسیم‌بندی نیازهای اولیه مزلو را نشان می‌دهد.

از دیگر نتایج این پژوهش، این است که طبق نظریه لوگوتراپی ویکتور فرانکل، معنای حاصل از پذیرش رنج، گستره وسیعی از رمان آتش بدون دود را به خود اختصاص داده است. رنج در این رمان، به معنای زندگی پیوند خورده است و بستر لازم برای ایجاد و پرورش معنایی چون امید، قدرت و اتحاد را فراهم می‌آورد. پذیرش رنج از پرتکرارترین مضامین در تمام هفت جلد رمان آتش بدون دود است که قرابت فکری این رمان را با دیدگاه معناجویی فرانکل را نشان می‌دهد.

همچنین پژوهش حاضر ثابت می‌کند مؤلفه‌های انسان‌گرایی در روان‌شناسی می‌تواند بستر لازم برای خلق متون سیاسی - اجتماعی را در اختیار بگذارد. به این ترتیب آزادی و قدرت انسان در پیروزی بر موانع از مشخصه‌های اصلی و مشترک میان روان‌شناسی انسان‌گرا و رمان آتش بدون دود محسوب می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتاب‌شناسی

کتاب‌ها

۱. ابراهیمی، نادر (۱۳۸۸)، آتش بدون دود، تهران: انتشارات روزبهان.
۲. .... ، ..... (۱۳۹۲)، ابولمشاغل، تهران: روزبهان.
۳. برونو، فرانکو (۱۳۷۰)، فرهنگ توصیفی اصطلاحات روانشناسی، ترجمه مهشید یاسایی و فرزانه طاهری، تهران: نشر ناهید.
۴. شاملو، سعید (۱۳۸۸)، مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت، تهران: رشد.
۵. شمیسا، سیروس (۱۳۸۵)، نقد ادبی، تهران: میترا.
۶. شولتس، دوان (۱۳۶۹)، روان‌شناسی کمال، ترجمه گیتی خوشدل، تهران: نشر نو.
۷. سلیگمن، دیوید، (۱۳۸۶)، آسیب‌شناسی روانی، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران: ساوالان.
۸. شولتس، دوان (۱۳۹۰)، نظریه‌های شخصیت، ترجمه یوسف کریمی و همکاران، تهران: ارسباران.
۹. فرانکل، ویکتور (۱۳۹۱)، انسان در جست‌وجوی معنای غایی، ترجمه شهاب‌الدین عباسی، تهران: پارسه.
۱۰. .... ، .... (۱۳۹۹)، انسان در جست‌وجوی معنا، ترجمه علیرضا ارجاع، تهران: آبان.
۱۱. مزلو، آبراهام (۱۳۷۲)، انگیزش و شخصیت، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۲. .... ، ..... (۱۳۶۶) روان‌شناسی شخصیت سالم، ترجمه شیوا رویگریان، تهران: هدف.
۱۳. نورد بی، ورنون. هال، کالوین (۱۳۷۷)، راهنمای زندگی‌نامه و نظریه‌های روان‌شناسان بزرگ، ترجمه احمد به‌پژوه و رمضان دولتی، تهران: تربیت.

1.Haper E.G. Self-Esteem. In: Howard S. Friedman (Editor in Chief), Encyclopedia of Mental Health, 2nd edition, Vol 4, Waltham, MA: Academic Press, 2016, pp. 80-91

2. Maddi, S. R. (1996). Personality theories: a comparative analysis. (6th Ed). California: Brookes Cole Publishing Company.
3. Maslow, H. Abraham, (1968). Toward a Psychology of Being, 2rd Edition, New York, Van Nostran

